

Jamen – er det overhovedet en gudstjeneste?!

Gudstjeneste med demensramte, liturgisk-teologisk kvalificeret gennem et æstetisk gudstjenestesyn.

Af Mette Christoffersen Gautier

sognepræst i Skive Sogn,

samt tilknyttet demensplejecenteret Skovbakkehjemmet

Efter i lang tid at have haft teologiske, liturgiske og pastorale kvababbelser hver gang jeg skulle tale om ”det der jeg laver over på plejehjemmet om torsdagen”, besluttede jeg mig for at se mine spørgsmål direkte i øjnene: kan jeg tillade mig at kalde mine gudstjenester med demensramte for en ”gudstjeneste” – er det måske rigtigere at tale om en krops- og sansebaseret oplevelse med salmer? Eller en nærværstund i lyset af evangeliet, hvor præstens stemme lyder? For er det en gudstjeneste, hvis der ikke er en prædiken, og sakramenterne ikke forvaltes? Når vi ikke synger alle vers af en salme? Når vi gør brug af ’gymnastik-ting’ og sæbebobler?

Såvel den traditionelle gudstjenesteforståelse som den klassisk-teologiske antropologi baserer sig på en forståelse af det gudbilledlige menneske som et kognitivt normaltfungerende menneske, der kan lytte og svare. Liturgien bliver således en ordudveksling mellem Gud og menighed, hvor Gud taler først, og menigheden, i medrefleksion, modtager og svarer i bøn og lovsangⁱ. I forlængelse af den teologiske antropologi har sproget og sprog-evnen traditionelt haft en central placering i kirkens forkyndelse.

Men at være demensramt er, på fuldstændig samme vis som alle andre, at være et Gudskabt menneske, indlemmet i Guds frelsesværk: ”det særlige ved mennesket er, at det (...) er et åndfyldt menneske, at Guds ånd er ”indblæst” i ethvert menneske, og at ethvert menneske indgår i Guds trinitariske bevægelse med verden”ⁱⁱ. Med dette menneskesyn bliver fællesnævneren ånd, og ikke evner eller bevidsthed. Menneskets menneskelighed er givet os med Guds skabelse, ikke med vores egen selvskabelse. Herudfra er vi alle, både mennesker med og uden demenssygdom, indbudt i fællesskabet omkring gudstjenestefejringen – for at høre Ordet, få nåden tilsagt, opleve bønnens mulighed, opretholde fællesskabet med alle troende og lade taknemmeligheden få plads og udtryk i livet.

Hvordan? Hvordan? Hvordan?

Så *hvordan* kan vi fejre gudstjeneste sammen med svært demensramte borgere (som stadig alt overvejende er folkekirkemedlemmer!)? Gudstjenester der, i lighed med kirkens andre gudstjenester, skaber rammen for et potentielt gudsmøde – også for det menneske der i tiltagende grad bevæges væk fra sindet (*dementia*, lat.: ”en væren ude af sindet”)?

Hvordan kan der etableres en gudstjenestemulighed uden for kirkens rum, på plejecenterets fysiske vilkår?

Hvordan kan der skabes liturgiske rammer med et fællesskabsdannende potentiale, der udtrykker evangeliets løfte om en alle-omfattende inklusion? Gudstjenester der understreger, at enhver, på trods af en demenssygdom, også er et frit, ubegrænset, åndeligt menneske.

Hvordan kan gudstjenesten med demensramte gøre det synligt, at alle mennesker indgår i enheden mellem Fader, Søn og Ånd og dermed aflaste dem fra demenssygdommens begrænsninger?

For at nærme mig et *sådan* og kvalificere demensgudstjenesterne i deres egen ret, har jeg gennem længere tid arbejdet med at afholde og udvikle gudstjenester for og med svært demensramteⁱⁱⁱ. I forlængelse af min deltagelse i den netop afsluttede specialuddannelse i liturgi på FUV, satte jeg mig desuden for at beskrive en af disse gudstjenester for at undersøge liturgisk-teologisk hvornår og på hvilken måde gudstjenesterne med demensramte lykkedes som gudstjeneste.

Denne artikel er et udtræk af de væsentligste indsigter og pointer fra undersøgelsen og forhåbentlig et bidrag til overvejelserne over hvad det vil sige 'at være kirke' for mennesker ramt af en demenssygdom, og hvordan vi kan arbejde med skismaet mellem højmessens tendens til ordrigdom, refleksion og medtænken på den ene side og demensramtes progredierende svækkelse af de mentale funktioner på den anden side.

Et æstetisk gudstjenestesyn

Det var oplevelsen af, at der 'sker noget' undervejs i liturgien, der satte mig i gang. For der opstår umiskendeligt "mellemrum" i det liturgiske flow - det kan være forandringer hos deltagerne, stemningsskift eller en pludselig samstemthed. Jeg kalder disse mellemrum "liturgiske deltager-tilkoblinger" og det er dem, jeg har rettet opmærksomheden imod. Dermed har jeg også beskrevet mit undersøgelsesblik som æstetisk erkendende og gudstjenesten som et rum for transcendent erfaring: "Gudstjenesten åbner op for noget andet eller mere end [deltagerne] selv er og kommer med, her får troen næring. [Der kan opstå] "sprækker" – en særlig stemning, som giver mulighed for erfaring af andethed. [...] De erfaringer er oftest af æstetisk karakter" (Rønkilde 2015,22). For mig at se er æstetisk erfaring og sensitiv erkendelse dobbelt dækkende for gudstjenester med demensramte, idet disse begreber både beskriver egenarten ved enhver gudstjeneste som et særligt erfaringsrum og angiver den demensramtes særlige erkendevilkår, der går uden om logiske sammenhænge, intellektuel forståelse og verbal kommunikation. Ved at betragte liturgien gennem et æstetisk gudstjenestesyn, mener jeg, der åbner sig nye muligheder for at opdage gudstjenestens potentiale for at indlemme mennesket i Guds inter-trinitariske bevægelse.

Rummet åbner sindet for Guds rige midt iblandt os

De demensgudstjenester jeg afholder, kan ikke foregå i kirken, da den ligger for langt fra ældrecenteret. De demensramte deltagere er desuden for syge til at kunne transporteres frem og tilbage til kirken. Da kirkearkitekturen i sig selv ville udgøre et orienteringspotentiale for den demensramte, der altovervejende, både eksistentielt og fysisk, har mistet retningssansen, er jeg derfor optaget af at skabe rum for demensramte menneskers gudsmøde og interesseret i at undersøge om der, i den liturgi jeg har lagt til rette, skabes mulighed for et sådant gudsmøde^{iv}. Jeg er mig helt bevidst, at jeg ikke kan undersøge, hvad der sker i den enkelte eller mellem den enkelte

og Gud, men med et æstetisk gudstjenestesyn som linse, kan jeg observere, beskrive og liturgisk-teologisk tyde 'det, der sker' i mellemrummene.

Menigheden til aftenens demensgudstjeneste på det lokale ældrecenter er ved at komme til stede i havestuen. Gardinerne er trukket for, så der dannes 'vægge' i rummet. I hvert andet vinduesfag hænger en stor lysende papirstjerne, og et stort bord er dækket som et alter med en rosafarvet dug, et stort trækors, to lysestager med tændte kronelys, to mindre lanterner og to buketter. Der ligger desuden en bibel på bordet.

Hans^v virker glædeligt overrasket over, hvad det er for noget spændende noget, der skal foregå. Rosa siger, hun ikke kan synge, og at hun ikke ved, hvad hun skal her i havestuen. Anna siger, hun er bange og vil gerne have sin taske på skødet. Lilly læner sig over mod præsten og fortæller hende noget på sit eget Babel-sprog.

Lillys sprog er efterhånden meget usammenhængende, men inde i havestuen taler hun i en anderledes fortrolig tone, end den hun har småsnakket i på vej dertil. Det giver mig en klar fornemmelse af, at hun lægger en tydning i rummet og rammerne, der får hende til at betro mig noget, der ligger hende på sinde at få sagt. Situationen er ikke helt forskellig fra de små henvendelser, jeg sommetider får i kirkedøren, når menigheden er på vej ind til eller ud fra søndagens gudstjeneste. Da Lilly er nået til enden af sin betroelse, skifter tonefaldet og hun læner sig tilbage i stolen.

Stolekredsen har til formål at skabe den samme stemning af fællesskab og vendthed mod Guds rige midt iblandt os, som de i rækker parallelt-ordnede bænke vendt mod alteret. Den typologiske klarhed fra kirkerummet bæres i demensgudstjenesten dels af ornatet, dels af bordet, dækket som et alter. Den følelsesmæssige tilstand et kirkerum kan sætte en i, vil oftest opleves som stemning eller fornemmelse; netop sådanne kategorier et æstetisk gudstjenestesyn vil fokusere på, og som sandsynligvis vil tiltale den demensramtes sensitive modtagelighed og kunne motivere til deltagelse og samtale.

Derfor tolker jeg dét, at Lilly tog rummet i brug som en ramme om fortrolighed med mig – eller rettere embedet – som et udtryk for, at det er lykkedes at skabe et rum, der stemmer deltagerne og beforder den liturgiske deltagertilkobling.

Salmerne reintegrerer os i Guds fællesskab

Inden for musikforskningen bruges begrebet 'musicering' om menneskers musikalske samhandling og peger på, at det er et almenmenneskeligt fænomen, der går ud over kognitive og fysiske begrænsninger^{vi}. At musicering er fuldt ud muligt med selv svært demensramte og afføder umiddelbar og synlig deltagelse og glæde, er nok det mest alment anerkendte princip i demensaktiviteter. Således også i demensgudstjenesten: *Et tov af sammenbundne, farverige tyl-tørklæder lægges til rette hos deltagerne hele kredsen rundt og hver enkelt hjælpes med at tage fat med begge hænder; det udløser både latter og overraskelse hos flere af deltagerne, at de skal gribe fat. Præsten begynder at synge første vers af "I østen stiger solen op", samtidig med at hun bevæger tovet op og ned og frem og tilbage i takt til salmen. Flertallet af deltagerne synger med på*

det kendte salmevers, og især Margit lyser op i et smil, da hun husker melodien og synger klart og tydeligt med.

Margit har svære demenssymptomer, både fysisk og kognitivt. Hendes sprog består på nuværende tidspunkt af korte faste vendinger, helt løsrevet fra interaktionssituationen. Hun falder nemt hen og ind i sig selv og blunder ofte. Forandringen hos Margit, hver gang vi synger salmer i demensgudstjenesten, er altså særdeles mærkbar; hun ser op, hendes blik er klart, hun smiler og stemmer i med fin røst. Margit har været flittig kirkegænger hele livet og salmesangen bevirker hos hende en revitalisering af et lager af melodier og tekster, der igen bevirker en åndsnærværelse, hvor hun pludselig er i kontakt med os andre omkring hende. Dermed træder hun, med sangen, ind i fællesskabet samtidig med, at hun understøtter fællesskabet med sin tydelige stemme og løfter dem i kredsen, som ikke kan genkalde sig teksten, eller aldrig har kendt den.^{vii}

Det er teologisk interessant, at mennesker - med og uden demens – ved at synge salmer sammen, derved i fællesskab gestalter den evangeliske pointe, at ethvert menneske ikke er defineret ved egne evner, men ved Guds Ånd, og at alle ligeværdigt indgår i Guds trinitariske bevægelse med verden. Margit viser os, at det er muligt, selv med en kraftig kognitiv regression, at indgå som 'dialogpartner' i den liturgiske samtale mellem mennesker og mellem mennesker og Gud.

Korstegnelsen som potentiel sakramental forandring

Højmessen kan betragtes som et ritual, der ikke alene er stadfæstende, men også virkningsfuld. Dåb og nadver er de klareste eksempler på sådanne virkningsfulde led i liturgien, hvor deltagerne i ritualet forandres i kraft af ord og tegnhandling: nadveren kan således være en virkningsfuld, forandrende begivenhed for den enkelte, i kraft af dens tydning som syndstilgivende og dens iboende forbindelse til og genoprettelse af dåbspagten^{viii}. I demensgudstjenesterne forvaltes ingen af de to sakramenter imidlertid; håndtering af brød og vin er, efter min erfaring, et betydeligt uroskabende og frustrationsprovokerende element. Så min pastorale overvejelse har været, hvordan jeg på anden måde kunne skabe en ramme omkring en sådan, potentielt virkningsfuld og forandrende, meningstilskrivelse for deltagerne. Derfor indførte jeg en korstegnelse med salve på hver enkel deltagers hånd, ledsaget af Jesus' ord ved dåben og fredsønsket fra nadverens bortsendelsesord:

Med en dåse stærkt lavendelduftende salve i hånden står præsten foran Else med hendes hånd i sin. Else har været urolig og lidt mut, siden hun kom, men både hendes ansigt og hendes hånd slapper af nu. Hun ser intenst på præsten, som siger: "Else, Jesus siger: Se, jeg er med dig alle dage indtil verdens ende. Fred være med dig", mens hun med salve tegner et kors på Elses håndryg. Else smiler stort og hvisker 'Tak'.

Imens jeg går rundt til hver enkelt i kredsen på samme måde, er der helt stille i rummet; det føles som en intens tilstedeværelse. Alle beboere holder en stærk øjenkontakt med mig. Efterfølgende er Else og flere andre meget optaget af at dufte til deres hånd og ser ud til at nyde den tydelige lavendelduft.

Det mellemrum, der her opstår i liturgien mellem den enkelte deltager og mig, forbliver imidlertid ikke hos os to alene; det breder sig i rummet og stemmer hele samværet. Om det er et gudsmøde muliggjort af ord- og tegnhandlingens sakramentale karakter, ved jeg selvsagt ikke, men noget er lykket.

Bøn og Læsning samler lemmerne til ét legeme

Bibelteksterne, jeg læser, er valgt ud fra deres narrative kvalitet og de sproglige udtryks ikoniske kraft for at understøtte demensramtes hukommelse og genkendelse bedst muligt. Den fysiske adfærd og de kropslige reaktioner hos alle beboerne ved tekstlæsningen peger imidlertid på, at noget mere er på spil:

Ved præstens indledende "Lad os sammen bede Fader Vor" folder stort set alle i kredsen hænderne. Karen, som både kognitivt og fysisk er den mest svækkede i kredsen, gør også tydelige anstalter til at ville folde hænderne. Mens bønnen lyder i rummet, løber tårerne ned ad hendes kinder.

Den adfærdsmæssige respons på formen "Lad os bede" er tydelig, hver gang ordene forekommer i demensgudstjenesten, og det forstærker indtrykket af, at disse led ikke blot aktiverer ordgenkendelse: hænderne foldes – eller forsøges samlet, selv af dem, der ellers ikke længere tager fysiske initiativer i andre sammenhænge – hovederne sænkes, de fleste siger eller mimer ordene med, og hos nogen, som Karen, kan der endda aflæses stærk rørelse.

På samme måde udløser "Amen" en fælles bevægelse i kredsen, da de, der under bønnen så ned, nu ser op igen og hænderne, der var foldede, skilles fra hinanden. Denne form for samstemt adfærd kan aflæses på flere andre tidspunkter i gudstjenesten. Når jeg for eksempel læser fra biblen, der i sit layout tydeligt signalerer Bibel, med sin størrelse, guldsnit og kors, er det som om kredsen falder ind i et fælles roligt åndedræt – flere synker lidt ind i sig selv og ser ned, de ser ud som de lytter. I denne gudstjeneste var det Es 60,1-5, læst i et meget roligt, reciterende tempo.

Inspireret af tidligere forskning i gudstjeneste og erkendelse^{ix} mener jeg, at liturgisk læsning og bøn, hos nutidens ældre, er så dybt fysisk forankrede aktivitetstyper, at de udløser en bestemt – og ens – kropslig reaktion selv i meget sene stadier af demenssygdommen. En vendthed i sindet mod Ham vi beder til og læser om, kunne en tydning være. Indsigter fra evolutionspsykologien peger på, at den menneskelige erkendelsesudvikling er forløbet i stadier over tid. Vores tidligst udviklede bevidsthed kan således genkende, når noget er en fællesmenneskelig 'handlingstype'. Dvs. at det 'at bede' eller 'at læse en bibeltekst' er en genkendelig form for de tilstedeværende, og denne handlingsform eller type kan dermed virke fællesskabsetablerende. Det er således ikke ordlyden i bønnen eller forståelsen af teksten, men det *at bede* Fader Vor, *at høre* Teksten læst op – og *at gøre* det sammen, der bevirker bevægelsen og skaber deltagertilkoblingen i den lille menighed af demensramte.

Det gik således op for mig, at jeg som liturg med fordel kan blive klar over hvilke liturgiske typer der (sandsynligvis) erkendes på de meget tidligt udviklede bevidsthedsstadier, nemlig de typer som primært er fysisk indlejrede og dermed genkendes, ikke ved at vi husker dem, men ved at vi gør dem og er dem.^x Liturgisk-teologisk formuleret er det (re-)etableringen af relationen mellem Gud og

menighed, der her finder sted, idet henvendelsen foregår direkte fra og til Gud – gennem præstens ord og deltagernes individuelle, men ens og fælles, spejlende respons. 'Bøn' og 'Tekstlæsning' er således eksempler på liturgiske led, der kan skabe fælles menighed ud af de enkelte deltagere, som hver dag, mere og mere udtalt, spærres inde i demenssygdommens isolation.

At det drejer sig om en dybt kropsligt indlejret liturgisk adfærd, bliver jeg overbevist om de steder i liturgien, hvor den kropslige indlejrethed netop mangler. Når der f.eks. deles bjældestave ud før en salme, og Hans overrasket spørger ”hvad vi da nu skal til”, peger det på, at menighedens håndtering af instrumenter og rekvisitter ikke er klassisk inventar i kirkens gudstjenesteliturgi – det er ikke en genkendelig liturgisk type, hvortil der svarer en fysisk respons. Hans spørger hver gang, det handler om noget andet end læsning, bøn, trosbekendelsen og velsignelsen!

At stort set alle i kredsen siger eller mimer ordene i Trosbekendelsen og Fadervor tyder på, at den kropsligt lagrede liturgiske adfærd også virker anamnetisk på det leksikale niveau. Karen, hvis demens nu er så fremskreden, at hendes talesprog er forsvundet, bad i tidligere gudstjenester med på Fadervor, men har altså på nuværende tidspunkt ikke længere synlige mundbevægelser. Det er dog bestemt muligt, at de ord, hun tidligere kunne udtale, stadig 'taler' i hende under bønne. Det tolker jeg ud fra den berørthed, der kommer til udtryk med hendes tårer. Liturgisk-teologisk tydet kunne denne synlige ændring i hendes sindstilstand være tegn på, at liturgien her skaber mulighed for et transcendensens mødested.

[Ja, det er en gudstjeneste!](#)

Min undersøgelse viser, at demensramte, der mødes til gudstjeneste, i lige så høj grad som deltagerne i kirkens højmesse, kan gives mulighed for at opleve sig som indbudt i fællesskabet omkring gudstjenestefejringen: for at høre Ordet, få nåden tilsagt, opleve bønnens mulighed, opretholde fællesskabet med alle troende og lade taknemmeligheden få plads og udtryk i livet.

Det viste sig også undervejs, at menigheden sad inde med en ressource i kraft af dens erkendelsesmæssige homogenitet. Det ser nemlig ud til, at de meget basale, tidligt udviklede erkendelseskompetencer, som hos mange demensramte er bevarede også sent i sygdomsforløbet, kan være en fællesskabsetablerende ressource, der kan befordre liturgisk deltagertilkobling”.

Således har det været både nødvendigt og frugtbart i undersøgelsen at være opmærksom på, hvornår noget sker. I liturgisk-teologisk forskning hviler en del af konklusionerne ofte på interview med deltagerne. Den mulighed har ikke været til stede her, så jeg har holdt øje med tegn på dét, der er blevet betegnet som mellemrum af guddommelighedserfaringer^{xi} og jeg mener, at undersøgelsen her viser, at det er en frugtbar tilgang til liturgiske undersøgelser – måske til tider en mere sand beskrivelse af menneskers gudstjenesteoplevelse end deres eget reflekterede bud. I al fald er det æstetiske gudstjenestesyn et vigtigt supplement, når vi vil have blik for liturgiens potentielle indlemmelse af alle i enheden mellem Fader, Søn og Ånd – i udvekslingen mellem Gud og den enkelte.

Litteratur

Bonde, Lars Ole & Hugo Jensen, "Kirke, musik og sang med demensramte mennesker" I: Kirke med demensramte Christine Toft Kristensen og Mette Gautier Eksistensen. 2020

Deeg, Alexander, "Liturgisk praksis og liturgisk fundamentalteologi", I: Eftertænkning og genopførelser. Festskrift til Bent Flemming Nielsen, red. Ringgaard Lorenzen m.fl., Eksistensen Akademisk 2019, s 45-69.

Deeg, Alexander, "Authority and Liturgical Formation: About a Reformational Dream, A Complex Set of Relationships, and a Play Worth Playing", Studia Liturgica (46) 2016, 120-143.

Helboe Johansen, Kirstine: "Højmesse – mellem stadfæstelse og virkningsfuldhed" I: En gudstjeneste – mange perspektiver Kirstine Helboe Johansen og Jette Bendixen Rønkilde (red.). Anis 2013

Helboe Johansen, Kirstine & Katrine Frøkjær Baunvig, "Gudstjeneste og erkendelse. En Donaldsk analyse af kirkens gudstjenester og deres deltagere", Dansk Teologisk Tidsskrift 77, 2014, s. 297-316

Kristensen, Christine Toft og Mette Gautier, "Kirke med demensramte" Eksistensen 2020

Marschner, Line, "Når regnbuen lyser i kirkerummet. Kirkebygninger som redskaber i demensomsorgen" I: Kirke med demensramte Christine Toft Kristensen og Mette Gautier Eksistensen. 2020

Mikkelsen, Hans Vium, "Teologi og menneskesyn – udfordret af mødet med mennesker med særlige behov" I: Kirken og mennesker med særlige behov – menneskesyn og teologi Lars Nymark Heilesen (red.) Eksistensen 2018

Nissen, Johannes, "Demens og teologi" I: Kirke med demensramte Christine Toft Kristensen og Mette Gautier Eksistensen. 2020

Rønkilde, Jette Bendixen, "En gudstjeneste er et erfaringsrum", Dansk Kirketidende 2015, s. 22-25.

Torgauten, Tor Ivar, "Ekklesiologi og mennesker med udviklingshemming" I: Kirken og mennesker med særlige behov – menneskesyn og teologi Lars Nymark Heilesen (red.) Eksistensen 2018

Slutnoter:

ⁱ A. Deeg om Luthers gudstjenestesyn (2016,124)

ⁱⁱ Mikkelsen 2018,107

ⁱⁱⁱ Et tværfagligt udviklingsarbejde med organist Christine Toft Kristensen mundede i 2020 ud i bogen "Kirke med demensramte". I bogen findes en uddybende gennemgang af den liturgiske grundmodel og de liturgiske virkemidler, jeg også benytter i denne undersøgelse.

^{iv} Kirkerum aktiverer dybe erindringslag pga. deres klare typologi, de er "nemme at 'læse', formentlig også for det demente sind" (Marschner 2020,67).

^v Alle navne på deltagere i gudstjenesten er anonymiserede. De kursiverede afsnit er udtræk af den fyldige og detaljerede gudstjenestebeskrivelse, som ligger til grund for undersøgelsen. Jeg har valgt at betegne mig selv som "præsten" i disse afsnit, for at bevare et så objektivi fokus som muligt, et blik udefra.

^{vi} Bonde et al. 2020,54

^{vii} Vi synger kun første vers af alle salmer, på nær nogle få, f.eks. altid alle tre vers af "Altid frejdig, når du går". Den er stadig det største salmehit og den, der synges kraftigst med på. Så 'kirker' vi sammen! (Bonde et al. 2020,60). vi anvender ikke salmebøger.

^{viii} Helboe Johansen 2013,83ff

^{ix} Johansen og Baunvigs arbejde (2014) med afsæt i evolutionspsykologen Merlin Donalds teori.

^x Den skotske teolog John Swinton kalder disse erkendelsestyper for "vanens erindring: handling [som ikke viser sig ved] at vi genkalder dem, men ved, at vi er dem" (Nissen 2020,37).

^{xi} Idéhistoriker og filosof Dorte Jørgensen I: Rønkilde 2015